

**OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA (OTM) MOLIYAVIY HOLATNI
BAHOLASH: MAZMUNI VA USULLARI**

Ramatullayev Maxammad

TMC instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada OTMlarning moliyaviy barqarorligi va xavfga chidamliligini baholashning nazariy-amaliy asoslari yoritiladi. Baholash tizimi sifatida xalqaro standartlar (IPSAS), sektor bo'yicha ko'rsatkichlar hamda oliy ta'lim uchun maxsus ishlab chiqilgan "Composite Financial Index (CFI)" yondashuvi integratsiyalangan. Taklif etilgan metodika to'rt asosiy nisbat (Primary Reserve, Viability, Return on Net Assets, Net Operating Revenues), naqd oqim barqarorligi (Days Cash on Hand), qarz yuklamasi va ssenariy/stress-testlar bilan qo'shib baholashni nazarda tutadi. Natijalar OTMlar uchun tezkor (operation), o'rta muddatli (moliyaviy strategiya) va uzoq muddatli (investitsion siyosat) darajalarda qaror qabul qilishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim moliyasi, moliyaviy barqarorlik, CFI, IPSAS, likvidlik, qarz boshqaruvi, stress-test.

Kirish

Oliy ta'lim muassasalarida (OTM) moliyaviy holatni baholash masalasi so'nggi yillarda ta'lim bozorining raqobatlashuvi, talabalar oqimidagi tebranishlar, grant va kontrakt tushumlarining mavsumiyliigi, hamda kapital loyihalarga bo'lgan ehtiyoj oshgani sari strategik ahamiyat kasb etmoqda. OTMlar odatda ko'p manbali moliyalashtirish modelida faoliyat yuritadi: davlat byudjeti, to'lov-kontrakt, ilmiy loyihalar va xo'jalik shartnomalari, xayriya va homiylik, hamda qarz instrumentlari. Ushbu manbalar tarkibi va barqarorligi nafaqat qisqa muddatli likvidlikni, balki uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ham belgilaydi. Shuning

uchun baholash yondashuvi bir vaqtning o'zida rentabellik, xavf va likvidlik vektorlarini qamrab olishi lozim (OECD, 2023).

Jahon amaliyotida davlat sektori hisobi uchun IPSAS standartlari to'liq moliyaviy hisobot to'plamidan foydalanishni talab etadi: moliyaviy holat, moliyaviy natijalar, naqd oqimlar va izohlar. Bu taqqoslanuvchanlik va shaffoflikni oshirib, ichki tahlil va tashqi monitoringni yaxshilaydi (IPSASB, 2024). Oliy ta'lim sektorida esa boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlash uchun CFI (Composite Financial Index) qadriyatga ega bo'lib, Primary Reserve, Viability, Return on Net Assets va Net Operating Revenues nisbatlarini yagona indeks orqali sintezlaydi. Bunday yondashuv OTMlar uchun "signal tizimi"ni yaratib, resurslardan foydalanish intizomi va qarzga qobiliyat risklarini muvozanatlashtiradi.

Shu bilan birga, OTMlar faoliyatida operatsion naqd oqimlar barqarorligi ham markaziy omildir. Talabalar sonining pasayishi yoki grant sikllaridagi kechikishlar kunlik likvidlik ko'rsatkichlari (masalan, Days Cash on Hand)ga bevosita ta'sir qiladi. Shu sababli CFI ko'rsatkichlari naqd oqimlar tahlili va budget ijrosi bilan integratsiyada qo'llanilishi lozim (World Bank, 2024). Bundan tashqari, foiz stavkalari, inflyatsiya va valyuta kursi tebranishlari kabi makroiqtisodiy shoklar uchun ssenariy va stress-testlar kiritilishi zarur. Natijada, OTM moliyaviy holatini baholash konsepsiyasi hisob siyosati, risk boshqaruvi va investitsion ustuvorliklar bilan bog'langan kompleks ramka sifatida qaraladi; u strategik maqsadlar, operatsion imkoniyatlar va ijtimoiy missiya o'rtasida barqaror muvozanatni ta'minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar sharhi

Oliy ta'lim muassasalarida moliyaviy barqarorlik konsepsiyasi Yevropa va xalqaro manbalarda “full costing”, ko‘rsatkichlar tizimi hamda strategik moliyaviy tahlil orqali izchil ochib berilgan. EUA loyihalari “full costing”ni universitet faoliyati va loyihalarining barcha to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita xarajatlarini aniqlash usuli sifatida ko‘radi; u boshqaruvga aniqroq ma‘lumot beradi va tashqi moliyalashtirish bilan muzokarada asos bo‘lib xizmat qiladi: “to‘liq xarajatlarni aniqlash qobiliyati... boshqaruv qarorlari uchun yangilangan va izchil ma‘lumot beradi hamda davlat va xususiy hamkorlar bilan mablag‘ muhokamasi uchun ishonchli asos yaratadi” (EUA, 2008).

Moliyaviy barqarorlikni amaliy boshqarishga o‘tkazishda TRAC Development Group ta’kidlashicha, “barqarorlik - tirik qolish yoki o‘sha holatda turib qolish emas... barqaror sektor tijoratga yaqinroq, yuqori xatar va yuqori investitsiya modelida ishlay oladigan, lekin asosiy akademik qadriyatlarga rioya qiladigan yetakchilikni talab qiladi” (TRAC Development Group, 2015).

Universitet moliyasini baholashda keng qo‘llaniladigan **Composite Financial Index (CFI)** to‘rtta og‘irliklangan nisbatni birlashtirib, yakuniy ball shakllantiradi: “har bir komponent bo‘yicha bitta ball olinadi va ular yig‘ilib CFI hosil qilinadi” (Wallace, 2008). Ushbu strategik moliyaviy tahlilning maqsadi aniq: “institutsional samaradorlikni o‘lchash va rejalashtirishni tashkilot missiyasiga mos moliyaviy profilni yaxshilash zarur qadamlariga qaratish” (KPMG, 2010).

EUA (2008) barqarorlikka erishish bosqichlarini ham belgilaydi: “birinchi navbatda barcha faoliyat va loyihalarining to‘liq xarajatlarini aniqlash, shundan so‘ng daromad manbalarini diversifikatsiya qilish” (EUA, 2008). Shu bilan birga, turli mamlakatlardagi hisob va atamalar farqi taqqoslashni qiyinlashtiradi: “turli

amortizatsiya shakllari, moliyaviy hisobotlardagi turli atamalar va o'xshash terminlarning boshqacha ma'noda qo'llanishi standartlashtirishni murakkablashtiradi" (Lucianelli va Citro, 2017).

Xalqaro-nazariy manbalarda barqarorlikning mazmuniy chegaralari ham kengaytiriladi. Masalan, ba'zi ta'riflarda "moliyaviy barqarorlik - bu ta'lim muassasasining to'lovga qobiliyatini saqlash yoki joriy majburiyatlarini qoplay olish qobiliyati" (Sazonov va boshq., 2015). Bozor sharoitida boshqaruv uchun KPilar ahamiyatiga urg'u beriladi: "universitetlarda mos indikatorlar tizimini joriy etish strategik va moliyaviy boshqaruvni yaxshilash uchun shart" (Gašpar, 2014).

Rossiya tajribasini o'rgangan dissertatsion ishlar OTMlar uchun natijadorlikka yo'naltirilgan moliyaviy mexanizm (program-target) konsepsiyasini asoslaydi. Moliyaviy barqarorlik quyidagicha talqin qilinadi: "universitetning moliyaviy barqarorligi - aktiv va passivlarning, daromad va xarajatlarning, ijobiy va salbiy pul oqimlarining muvozanati orqali uzoq muddatda to'lovga qobiliyatni ta'minlaydigan ichki holat" (Efremenkova, 2011). Shuningdek, "moliyaviy ta'minot mexanizmi natijaga yo'naltirilgan bo'lishi, tashkiliy va moliyaviy tahlilning shaffofligini, moliyaviy rejalarning moslashuvchanligini hamda resurslardan foydalanish ustidan operativ nazoratni ta'minlashi" (Efremenkova, 2011) lozim.

Yevropa siyosat hujjatlari ham mazkur yo'nalishni qo'llab-quvvatlaydi: "moliya barqarorligini ta'minlash jarayoni avvalo to'liq xarajatlarni identifikatsiya qilish va keyin daromadlarni diversifikatsiya qilishni talab qiladi", hamda oliy ta'limga umumiy YIMning kamida 2 foizini yo'naltirish g'oyasi ilgari suriladi (EUA, 2008; EC, 2011/2016).

Metodologiya

Metodologiya OTMlarning yillik moliyaviy hisobotlari (IPSAS 1 va 2 talablari bo'yicha tayyorlangan moliyaviy holat, moliyaviy natijalar, naqd oqimlari hamda izohlar) va byudjet ijrosi ma'lumotlariga tayanadi; dastlabki bosqichda ma'lumotlar tozalanib, inflyatsiya ta'siridan xoli qilish uchun deflyatsiyalanadi va bir xil hisobot siyosatiga keltiriladi (IPSASB, 2024). Keyin kompozit yondashuv qo'llanadi: CFI tarkibidagi Primary Reserve, Viability, Return on Net Assets hamda Net Operating Revenues nisbatlari hisoblanib, og'irliklangan strength factorlar yig'indisi orqali yakuniy indeks olinadi (Tahey va boshq., 2010). Likvidlik barqarorligi Days Cash on Hand va Operatsion naqd oqim koeffitsienti bilan baholanadi; qarz profili bo'yicha muddat/foiz strukturalari tahlil qilinadi (IPSASB, 2024). Sektor konteksti uchun OECD ko'rsatkichlari asosida per-talaba xarajatlar, daromadlar diversifikatsiyasi va kapital sarmoyalar bo'yicha benchmarking o'tkaziladi (OECD, 2023). Xatarlarni baholashda talabalar oqimi pasayishi, grant tushumlari kechikishi va foiz stavkalari oshishi ssenariylari qurilib, CFI va likvidlik indikatorlari sezgirliги tahlil qilinadi; natijalar barqarorlik zonalariga (past, o'rtacha, yuqori) tasniflanadi.

Natijalar

Taklif etilgan metodik ramka uch bosqichda qo'llandi: (1) hisobotlarni standartlashtirish va deflyatsiyalash; (2) ko'rsatkichlar blokini hisoblash (CFI tarkibi, likvidlik va qarz profili); (3) ssenariy va stress-testlar bilan sezgirlik tahlili hamda "signal zonalari"ga tasniflash. Quyidagi natijalar metodikaning amaliy foydasini ko'rsatadi.

Birinchidan, to'rt asosiy nisbat (PRR, VR, RONA, NORR) bo'yicha "strength factor"lar aniqlanib, og'irliklangan yig'indi sifatida CFI shakllantirildi. Bu indeks bir qarashda resurslar yetarliligi, qarz barqarorligi, sof aktivlar rentabelligi va operatsion natijaning uyg'un profilini beradi. Ikkinchidan, naqd oqim barqarorligi (Days Cash on Hand) PRR bilan qo'shib talqin qilindi: PRR past, DCOH qisqa bo'lsa, aylanma kapital siyosati qayta ko'rib chiqildi. Uchinchi natija, qarz tuzilmasi (muddat va foiz profili) VR bilan bog'lanib, o'sish loyihalarini qarz hisobidan moliyalash bo'yicha "yashil/yashil-sariq/qizil" signallar berildi. To'rtinchidan, talabalar oqimi -5% va foiz stavkalari $+200$ bp ssenariylarida CFI va DCOH sezgirligi hisoblanib, riskga chidamlilik ko'lami aniqlandi.

Quyidagi jadval metodika qo'llanilgan **namuna (sintetik)** ko'rsatkichlarni jamlaydi; me'yoriy yo'l-yo'riq ($PRR \geq 0,4$; $VR \geq 1,25$; $NORR \geq 4\%$; $RONA \geq$ inflyatsiya $+ 3-4\%$; $CFI \geq 3,0$; $DCOH \geq 120-180$ kun) asosida talqin berilgan:

OTM	PRR	VR	RONA	NORR	DCOH (kun)	CFI (0-10)	Zona	talabalar, +200 bp):	Asosiy bayroqchalar
A	0,55	1,60	0,09	0,05	165	3,8	Yashil	3,1 ↓	Operatsion foyda ijobiy; qarz xavfi past
B	0,33	1,10	0,03	0,018	95	2,2	Sariq	1,6 ↓	Likvidlik zaif; qarz qoplash

									salohiyati past
C	0,42	1,30	0,06	0,041	130	3,2	Yashil-sariq	2,6 ↓	Me'yorlar yaqinida; naqd bufer o'rtacha

OTM A: PRR 0,55 va VR 1,60 bo'lishi resurslar yetarliligi va qarz qoplash salohiyatining mustahkamligini ko'rsatadi; NORR 5% chegaradan yuqori, RONA inflyatsiyadan 3–4% yuqori diapazonda. CFI 3,8 “stabil o'sish” zonasida; stress-testda 3,1 ga tushsa-da, yashil signal saqlanadi. Tavsiya: infratuzilmaga maqsadli investitsiyalarni bosqichma-bosqich oshirish, grantlar portfelini kengaytirish.

OTM B: PRR 0,33 va DCOH 95 kun “naqd bufer” yetishmasligini bildiradi; VR 1,10 bo'lib, qoplash koeffitsienti me'yor ostida. NORR 1,8% operatsion bo'shliqni anglatadi. CFI 2,2 sariq zonada; stress-testda 1,6 ga pasayishi yuqori sezgirlikni ko'rsatadi. Tavsiya: xarajatlarni qayta tuzish (operatsion samaradorlik), kontrakt tushumlarida diversifikatsiya, qisqa muddatli qarzlarni uzoqroq muddatga refinanslash.

OTM C: PRR 0,42 va VR 1,30 me'yor atrofida; NORR 4,1% minimal talablarga mos; DCOH 130 kun. CFI 3,2 bo'lib, “yashil-sariq” o'tish zonasida; stress-testda 2,6 ga tushadi - bu kreditlash va stipendial oqimlar kechikishiga sezgirlik mavjudligini bildiradi. Tavsiya: aylanma kapital siyosatini kuchaytirish (debitorlikni qisqartirish), foiz risklarini xedj qilish.

–5% talabalar oqimi ssenariysi NORR va PRRga bevosita, DCOHga bilvosita ta'sir ko'rsatdi; +200 bp foiz shoki VRni pasaytirdi va operatsion naqd oqimdan

foiz to'lovlariga bosimni kuchaytirdi. CFI bo'yicha o'rtacha pasayish 0,6 punktni tashkil etdi; B turdagi profilda pasayish 0,6–0,8 punkt, A turida 0,5 punkt atrofida.

CFI $\geq 3,0$ va DCOH ≥ 150 kun - o'sish loyihalarini bosqichli moliyalash mumkin; CFI 2,0–3,0 va VR $< 1,25$ - qarz strategiyasini qayta kalibrlash hamda operatsion foydani oshirish zarur; CFI $< 2,0$ - xarajatlarni qayta dizayn qilish, daromadlarni diversifikatsiya qilish va investitsion rejalarning moratoriysi. Metodika choraklik monitoring va yillik byudjet sikliga integratsiya qilinganda, qarorlar qabul qilishda aniq “signal paneli”ni ta'minlaydi.

Xulosa va takliflar

OTMlardagi moliyaviy holatni baholash bo'yicha o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, barqarorlikni ishonchli ta'minlash integratsiyalashgan yondashuvni talab qiladi: CFI ko'rsatkichlari, naqd oqim barqarorligi va qarz profilining uyg'un talqini boshqaruv qarorlarini aniqroq qiladi. Amaliy natijalar bo'yicha CFI $\geq 3,0$, PRR $\geq 0,4$, VR $\geq 1,25$, NORR ≥ 4 foiz va DCOH kamida 120–180 kun diapazonini saqlash OTMning xavflarga chidamliligini oshiradi; bu chegaralardan chetga chiqish strategik choralarni talab etadi. Shundan kelib chiqib, birinchidan, hisobotlar IPSAS 1 va 2 talablari asosida standartlashtirilib, deflyatsiyalangan, izchil ma'lumot bazasi shakllantirilishi lozim; choraklik kesimda PRR, VR, RONA, NORR va DCOH bo'yicha monitoring o'tkazilib, boshqaruv paneli joriy etilishi maqsadga muvofiq. Ikkinchidan, daromadlarni diversifikatsiya qilish rejalari ishlab chiqilib, kontrakt, grant va xo'jalik shartnomalari oqimi o'rtasidagi muvozanat mustahkamlanishi, donorlik va homiylik mexanizmlarini rag'batlantirish zarur. Uchinchidan, operatsion samaradorlikni oshirish uchun xarajatlarni qayta tuzish, debitorlikni qisqartirish, xarid va xizmat ko'rsatish

jarayonlarida shaffoflik va raqobatni kuchaytirish talab etiladi. To'rtinchidan, qarz boshqaruvida VRni me'yor ustida ushlashga yo'naltirilgan siyosat, muddat/foiz strukturalari bo'yicha limitlar, foiz risklari uchun xedj instrumentlari va "yashil/yashil-sariq/qizil" triggerlar joriy etilishi kerak. Beshinchidan, talabalar oqimi pasayishi, grantlarning kechikishi, foiz stavkalari oshishi kabi shoklar uchun ssenariy va stress-testlar yillik byudjet sikliga tikilishi, kapital loyihalarni bosqichli moliyalash tamoyili qo'llanilishi lozim. Yakuniy natijada, ma'lumotga asoslangan qarorlar, ichki audit bilan integratsiya va ochiq kommunikatsiya OTMning strategik maqsadlari, ijtimoiy missiyasi va moliyaviy barqarorligi o'rtasida barqaror muvozanatni ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ефременкова Е.О. Формирование механизма финансового обеспечения высших учебных заведений России, ориентированного на результат: автореф. дис. ... канд. экон. наук. - Москва, 2011.
2. Швецов М.Н. Методология учетно-аналитического обеспечения системы менеджмента качества образования: автореф. дис. ... докт. экон. наук. - Йошкар-Ола, 2009.
3. Финансы и финансовый рынок: учебное пособие для студентов высших учеб. заведений по экон. спец. / [О.А. Пузанкевич и др.]; под ред. О.А. Пузанкевич. - Минск: БГЭУ, 2010. - 312 с.
4. Rodríguez Bolívar M.P. (ed.). Financial Sustainability in Public Administration. - Cham: Springer, 2017. (Alonso-Cañadas J., Sáez-Martín A.,

Saraite L., Caba-Pérez C. “The Financial Sustainability of Public Universities in Spain”, bobi).

5. International Public Sector Accounting Standards Board (IPSASB). Reporting on the Long-term Sustainability of an Entity’s Finances. - New York: IFAC, 2013.

6. OECD. Education at a Glance 2023: OECD Indicators. - Paris: OECD Publishing, 2023.

7. World Bank. Education Finance Watch 2024. - Washington, DC: World Bank, 2024.

8. of Research in UK HE Institutions. - UK: Research Councils, 2010.

9. Nollenberger K., Groves S.M., Valente M.G. Evaluating Financial Condition: A Handbook for Local Government. - Washington, DC: ICMA, 2003.

10. Salmi J. Scenarios for Financial Sustainability of Tertiary Education // Higher Education to 2030, Vol. II: Globalisation. - Paris: OECD, 2009. - P. 285–322.

11. Sazonov S.P., Kharlamova E.E., Chekhovskaya I.A., Polyanskaya E.A. Evaluating Financial Sustainability of Higher Education Institutions // Asian Social Science. - 2015. - Vol. 11, No. 20. - P. 34–40.